

*Мазекова Н.Ж.***УКУК ТЕРМИНДЕРИНИН ЖАСАЛУУ ЖОЛДОРУ***Мазекова Н.Дж.***ПУТИ ОБРАЗОВАНИЯ ТЕРМИНОВ ПРАВА***N.Dzh. Mazekova***WAYS OF FORMATION OF TERMS OF LAW**

УДК:378/55.809

Бул макалада укук терминдеринин жасалыш жолдору, алардын өзгөчөлүктөрү жана айырмачылыктары тууралуу айтылат.

В этой статье говорится о путях образования терминов права, об их особенностях и различиях.

This article talks about the ways of formation of the terms of the law, about their features and differences.

Термин – жалпы сөздөрдөн өзгөчөлөнгөн сөз эмес, өзгөчө функциялуу гана сөз. Ал өзгөчө функциясы номинативдик (атоо) функциясы. Ар бир илим тармагындагы атоо жана аныктоо милдетин аткаруучу сөз жана сөз айкаштары гана илимий термин катары эсептелет.

Терминдердин негизги өзгөчөлүгү илим үчүн анын эрежелерин, мыйзамдарын, аныктамаларын айырмалап атоодо зор мааниси бар.

Терминдердин пайда болушу жана өнүгүшү ар бир илимдин, техниканын, экономиканын жана өндүрүш тармагындагы жылыштарга байланыштуу болот. Илимий – техникалык, экономикалык сыяктуу түшүнүктөрдүн пайда болушу менен дароо бир мезгилде аларды атоо үчүн терминдер пайда болуп турат да, кандайдыр бир өлчөмдө ар бир илимдин деңгээлин да чагылдырат.

Термин катары кадыресе эле сөздөр – тилдин лексикасындагы атооч же этиш сөздөр, туруктуу сөз айкаштары колдонулат. Ал сөздөр эне тилдин ички каражаттары, же өздөштүрүлгөн сөздөр, же болбосо ал эки элементтин кошундусунан турган жарым калькалар болушу мүмкүн. Терминдик мааниде айрым сөздөрдүн өтмө маанилери да колдонулат. Терминдик милдет аткаруучу сөз ар бир тилдеги жалпы эле сөздөргө мүнөздүү түзүлүш – структуралык жана семантикалык белгилерге ээ жана ошол белгилери жагынан мүнөздөлө алат. Кээ бир сөздөр тилдеги ыкмалардын жана эрежелердин үлгүсүнө салынып жаңыдан жасалат.

Кыргыз тилинде илим – билим тармактары боюнча терминдерди жаратуу, жарыялоо, кыргыз лексикасынын жазма речине сиңирүү функцияларына көз салуу Кыргыз Илимдер Академиясына караштуу Терминология комиссиясына тиешелүү болгон. Бул убакыт ичинде Терминкомдун жана терминология бөлүмүнүн көп жылдык аракети менен кыргыз адабий тилиндеги терминдерди жасоо,

термин чыгаруу, башка тилдерден кирген терминдерди кабыл алуу, которуу ыкмалары боюнча теориялык жактан да, практикалык жактан да бир кыйла баалуу эмгектер жаралган.

Кийинки чейрек кылым ичинде, айрыкча, мамлекетибиз эгемендүүлүккө жетишип, эне тилибиз мамлекеттик тил статусуна ээ болгондон бери илим – билим, техника, экономика, маданияттын тездик менен өсүшүнө байланыштуу жаңы сөздөр, терминдер, жаңы түшүнүктөр пайда болууда.

Терминдердин ар бир илим тармагынын өзгөчөлүктөрүнө ылайык туура, так жана өз маанисине шайкеш келгидей абалда колдонулушу кеп маданиятын көтөрүүдө да зор мааниси бар.

Азыркы кыргыз тил илиминде терминдер эки жол менен: эне тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүнөн кенири пайдалануу жана башка тилдерден өздөштүрүү жолдору менен түзүлөт. Кыргыз тили узак кылымдарга созулган тарыхында кыргыз коомунун өз ара пикир алышуу, байланыш куралынын милдетин аткарган. Терминдик мааниде колдонулган сөздөр да ар кандай кырдаалдарда терминдик маанилерин сактап, колдонуу чөйрөсүн, өз ичине алган түшүнүк чегин кеңейтип келген.

Пикир алышууда тил каражаттарынын, сөздөрдүн, терминдердин тандалып колдонулушу жана уюштурулушу дайыма эле бирдей боло бербейт. Коомдун, илим-билимдин, маданияттын, иш жүргүзүүнүн жалпы өнүгүш деңгээли тилде белгилүү өзгөрүүлөрдүн болушун шарттайт. Алардын натыйжасында стилдик түрлөр пайда болот. Стилистика кепте сөздөрдүн да, терминдердин да орундуу пайдаланылышын, максатка, сөз жүрүп жаткан шартка, чөйрөгө жараша уюмдаштырылып колдонулушун изилдейт. Мунун өзү кеп маданияты менен тыгыз байланыштуу жана кеп маданиятынын жогорулашын шарттайт. Ушундай жагдайга байланыштуу кыргыз тилинин функционалдык стилдеринин өзгөчө бир түрү болгон официалдуу – иштиктүү стиль жана анда колдонулуучу терминдердин ичинен Кыргыз Республикасынын жаза кодексинде жана Кыргыз Республикасынын жаза – процессуалдык кодексинде колдонулуучу укуктук терминдердин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө токтолобуз.

Официалдуу – иштиктүү стиль кызматка, административдик башкарууга, укуктук мамилелерге

тиешелүү документтердин даярдалышында колдонулат {1}. Официалдуу стилдин негизги милдети жөнүндө профессор И.А. Гальперин мындай деген: «Основная цель деловой речи – определить условия, которые обеспечат нормальное сотрудничество двух сторон, т.е. цель деловой речи – достигнуть договоренности между двумя заинтересованными сторонами»{2}.

Укук - коомдук турмуштун бир тармагы болгондон кийин анын өзүнө тиешелүү бөтөнчөлүктөрү, укуктун өзүнө тиешелүү предметтери, түшүнүктөрү болот.

Алар мыйзам чыгарууда колдонулуучу каражаттар. Бардыгы тилде чагылдырылып, атайын же расмий лексикадан пайдаланылып, мыйзам чыгаруучунун кебинин так, таамай айтылышына мүмкүнчүлүк берет. Натыйжада, кепке болгон ар кандай каражаттарды үнөмдүү, түшүнүктүү пайдаланууга негиз түзүлөт, расмий – иштиктүү стилде колдонулуучу юридикалык терминдер эки же андан ашык сөздөрдөн туруп, мааниси жагынан өз ара биригип, бир нерсенин атын туюнтат жана ал сөздөрдү бөлүп жиберүүгө мүмкүн болбогон татаал терминдер да колдонулат.

Укук билимдери жалаң гана юристтер үчүн эмес, түрдүү кесиптеги кызматкерлер, ар кыл деңгээлдеги жетекчилерүчүн да чоң мааниге ээ. Рынок экономикасында, коомдук иштерде, үй-бүлөлүк турмушта, өздүк укуктарды ишке ашырууда жана милдеттерди аткарууда укук билимдери талап кылынаары талашсыз. Укуктук документтерди же эмгектерди жазууда укук терминдеринин туура, так, түшүнүктүү берилиши же колдонулушу чоң мааниге ээ.

Орус окумуштуусу А.А.Ушаков: «Законодатель употребляет словосочетания в сложившемся, готовом конструктивном виде. Законодательному стилю свойственно, например, употребление фразеологических единиц атрибутивно – именного характера, а также составных терминов без ярко выраженной эмоциональной и экспрессивной окраски»{3}. Мындай пикир кыргыз тилиндеги юридикалык терминдерге туура келет. Маселен: жаза кодекс, мамлекеттик кылмыш, эркинен ажыратуу, кассациялык даттануу, айышкердин көрсөтүүлөрү, доону өзгөртүү, укуктук иштеги граждандык доо, жаза мыйзамы, шарттуу соттоо ж.б. Бул сыяктуу терминдер кыйла кеңири колдонулат.

Бул багытта илимий изилдөөлөр кыргыз тил илиминде жок эмес. Бирок ал окумуштуулар расмий – иштиктүү стилдеги терминдердин табиятына, өзгөчөлүктөрүнө жалпысынан кызматка, административдик башкарууга, административдик – канцелярдык документтердин даярдалышына тиешелүү терминдерге токтолуп, расмий иш кагаздарынын колдонулуш өзгөчөлүктөрүн белгилешкен. Ал эмгектерде жалпы эле иш кагаздарынын колдонулуш өзгөчөлүктөрү, башкача айтканда, административдик – канцелярдык документтердин колдонулушуна жана лексика – грамматикалык табиятына көңүл бурушкан. Окумуштуу В. Закирова көбүнчө бул

документтерди мезгилдерге бөлүштүрүп карап, алардын тарыхый жагына көбүрөөк басым жасап, колдонулган иш кагаздарынын жазылышындагы өзгөчөлүктөрүнө карата документтердин үлгүлөрүн келтирет.

Окумуштуу Т.Аширбаев иш кагаздарынын совет мезгилинен бери карай колдонулушундагы өзгөчөлүктөргө токтолот.

Укук системасы коомдук турмуштун ар түрдүү чөйрөлөрүндөгү адамдардын жалпы жүрүм-турумунун эрежелерин билдирет. Мыйзам чыгаруудагы белгилүү бир түшүнүктөрдү белгилеп чыгуусу, аларды лексикалык каражаттардын жардамы менен түшүндүрүүсү укук терминдеринин пайда болушуна алып келет. Турмуштук жөнөкөй сөздөр конкреттүү бир нерсенин атын гана билдирсе, терминдер бүтүндөй бир түшүнүктүн атын билдирет.

Укук терминдеринин калыптана башташы өткөн кылымдын отузунчу жылдарына туура келет. Анткени, бул жылдары мыйзам, кодекстерди аныктоочу укук терминдерин орусчадан которуп алуу аракеттери жасала баштайт. Бирок отузунчу жылдардагы кыргыз тилинде жарык көргөн кодекстердин тили «жарды» болгон. Мисалы, дело, договор, срок, судебный исполнитель, частное, доход, отказ, отвод, пособие, издержка ж.б. орус тилиндеги сөздөр, айрым сөздөрдүн гана кыргызча варианттары кашаанын ичинде көрсөтүлгөн. Маселен, спекуляция (алып сатарлык), изобретение (ойлоп чыгаруу)ж.б. Кийин ал терминдердин мазмунун ачууга, туура, так аныктамаларды берүүгө, мурда которулбай жүргөн кээ бир терминдерди которууга көбүрөөк көңүл бурулат.

60-жылдары алардын көбү такталып, эне тилибизге которулган вариантында колдонула баштады. Бирок кийинчерээк мезгилдүү басма сөздө, илимий эмгектерде, энциклопедиялык басылмаларда кээ бирлери кыйла ийгиликтүү которула баштаса да, 80-жылдары чыккан кодекс, мыйзамдарда булар колдонулбай калган.

Укук терминдеринин негизинен калыптанышы Кыргыз Совет Энциклопедиясы жана Укук энциклопедиясы жарыкка чыккан мезгилге туура келет. Анткени өлкөнүн коомдук-саясий турмушунда, укук тармагында терминдер сабаттуу да, кеңири да колдонула баштаган.

Кыргыз тилинин мамлекеттик статус алышы, анын ичиндеги укук тилин өнүктүрүүнүн мыйзамдык негизин түздү, колдонуу чөйрөлөрүнүн кыйла кеңейишине өбөлгө болду.

Акыркы жылдары жарык көргөн салмактуу укуктук адабияттардан «Укук» энциклопедиялык окуу куралы, «Граждандык укук боюнча юридикалык терминдердин сөздүгү» жана «Кылмыш-жаза укугу боюнча түшүндүрмө сөздүктөрүн» кошууга болот. Бул эмгектерде кыйла жылыштар болгону байкалат. Алардын дээрлик көбү которуу жана калькалоо жолу менен алынган.

Эне тилдин ички ресурстарынын эсебинен термин түзүү жана ылгоо иши негизинен которуу жана калькалоо жолу менен системага салынат.

Башка тилдердеги терминдик түшүнүктөрдүн аттарын туюндуруучу сөздөрдү төл жана тилибиздеги мурдатан бери колдонулуп жүргөн сөздөр менен которуп алуу;

Укук түшүнүктөрүн которуп алуу жолу менен жасалган терминдик түшүнүктөр бардык сөз болуп жаткан терминдердин бир тобун түзөт. Орус тилиндеги бир сөздөн турган термин эне тилибизге которууда эки же үч сөз менен берилген учурлар кездешет.

Терминдерди которуп, эне тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүн пайдаланууда калькалоо ыкмасынын мааниси өзгөчө роль ойнойт. А.А.Реформатский: «кальки – это буквальные переводы по частям с последующим сложением переведенного воедино» {4}. Бул жөнүндө академик Б.Орузбаева: «Бир тилдеги сөздү жана сөз тизмегин ошол тилдин үлгүсүндөй кылып экинчи тилге төл сөздөрдүн жана сөз тизмектеринин жардамы менен которуу – калькалоо деп аталат» {5}.

Эне тилдин ички мүмкүнчүлүктөрүн калькалоо ыкмасы менен термин иргеп алуу жана түзүү иштери күндөлүк турмушубузда эне тилибиздин ролун күндөн-күнгө жогорулатып, анын мүмкүнчүлүктөрүн толук пайдалануу менен, эне тилибиздин лексикалык корун байытууну көздөйт.

Расмий стилде сөздөрдү, терминдерди тандаган учурда расмий мамилеге мүнөздүү болгон так жана түшүнүктүү, мыйзамдык актылардын идеялык-тематикалык мазмунуна туура келген, укуктук категорияларды түшүндүрүүгө жеңил, жөнөкөй болгон сөздөр, терминдер алынса, анда кеп маданиятын жогорулатууга салым кошкон болоор эле.

Адабияттар:

1. Давлетов С.А. Байланыштуу речь. – Бишкек, 1999, 34.
2. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. - М.: 1958, 43-б.
3. Ушаков А.А. Очерки советской законодательной стилистики. - Пермь, 1967, 158-б.
4. Реформатский А.А. Введение в языковедение М., 1967.
5. Орузбаева Б.Ө. Кыргыз терминологиясы. Фрунзе, Мектеп., 1983.

Рецензент: д.филол.н. Саматов К.